

ŽIVE BESEDE IN PRODORNE MISLI
Antologija slovenske esejistike
prve polovice 20. stoletja

izbral, uredil in spremno besedo napisal Miran Štuhec

Eseje, ponatisnjene v tej knjigi, smo želeli ohraniti v obliki, ki bi bila kar najbolj zvesta prvim izdajam. Zaradi pravopisne in oblikovne enotnosti knjige smo si dovolili zgolj vnos slovnično najnujnejših korektur, in sicer skoraj izključno na področju interpunkcije ter zapisa in sklanjanja osebnih imen, korigirali smo zatipkana mesta, zapise naslovov citiranih del pa smo prilagodili celostni podobi zbirke. Da bi ohranili duh časa in slogovne posebnosti piscev, z današnjega vidika včasih nekoliko arhaičnega izrazja ter jezikovnih posebnosti namenoma nismo posodabljali.

O knjigi

Naslov te knjige bo morda komu zvenel nekoliko pretenciozno, vendar želim poudariti, da si ga slovenska esejistika preprosto zasluži. Razmeroma obsežen korpus, nastal v prvi polovici prejšnjega stoletja, je odlično poudaril duhovne, jezikovne in ustvarjalne potenciale Slovencev, ki so se v tem času pravzaprav šele pripravljali, da bodo nekaj desetletij kasneje zasedli suvereno mesto med sodobnimi evropskimi narodnimi subjekti. Zdaj seveda ne gre za to, da bi navedeno duhovno ustvarjalnost, večinoma se je odlikovala po izbrušenem slogu in izbranim besedju ter premislekih nekaterih ključnih vprašanj, povelečeval ter ob tem spregledoval druge, narodno prav tako zelo pomembne zadeve. Z izborom in ne nazadnje z naslovom antologije želim zgolj opozoriti na močan intelektualni zagon, ki je z esejistično refleksijo definiral glavne probleme slovenstva ter Slovencev v prvi polovici 20. stoletja, brusil slovenščino ter krepil konciznost in večplastnost mišljenja.

Namen antologije je promovirati najvidnejše slovenske esejiste, pokazati, kaj je bilo »takrat«⁶ relevantno in kaj je v esejističnozgodovinskem smislu pomembno tudi še danes, opozoriti na ideološko včasih povsem različne poglede ter poudariti, kako težko je bilo ob nekaterih ključnih vprašanjih poenotiti stališča, ocene in merila.

Knjiga obsega štirinajst avtorjev in prav toliko besedil ter je prvi tovrsten izbor. Eseji so razvrščeni po letnicah objave – od najstarejšega, Cankarjevih »Podob iz sanj«, do najmlajšega, »Komu zvonil«⁷ Juša Kozaka. Izbor esejev (in avtorjev) je nastal po temeljitem strokovnem preverjanju

korpusa in je upošteval esejske zvrstne določnice, problem-sko tankočutnost in relevantnost ter jezikovno in slogovno dovršenost. V presečišče meril sem uvrstil še različne svetovnonazorske podlage piscev, zaradi katerih je prišlo do izraza pestro in dostikrat tudi produktivno izpostavljanje katoliških, liberalnih ter socialistično-komunističnih pogledov.

Miran Štuhec

Ivan Cankar
PODOBE IZ SANJ

Nikoli nisem prav lahko pisal; v teh zadnjih časih pa mi je vsak stavek, ki ga napišem, skoraj telesna muka. Niso le neprijetne in žalostne zunanje stvari, ki mi vežejo trudno roko in tišče misel k tlom. Res je najbrž, da bi mi tekla beseda glaje in veseleje, če bi ... če bi bilo vsaj malo sonca, če bi vsaj enkrat lahko dihnil iz polnih, osvobojenih prsi, vsaj enkrat lahko pogledal predse in nase brez strahu, z nezastrtim očesom. Ali vendar to ni poglavitno; in saj nisem edini med nami, ki bi potožil, če bi ga ne bilo sram. Vse nekaj drugega, globljega, silno bolestnejšega je, kar je storilo, da je moja govorica podobna plahemu, komaj razumljivemu jecljanju, da moja misel, namesto da bi svetla švignila proti nebu, prhutá nestalno, ne ve kam in ne more nikamor.

Mlad človek snuje verze, rimo stavi do rime; in vse teče prijetno po ravni strugi, brez težave, kar samo ob sebi, ter je nazadnje čisto podobno pesmi. Sladko cingljanje mu zveni v ušesu – od kod? Kakor spomin je na nekaj lepega, toplega, ki je bilo – kje, kdaj? Tiho, skrivnostno šepečejo besede, šume kakor z vetrom leteče listje – kaj neki pomenijo? Nekaj pomenijo vsekakor; oko je rosno, srce mehko ob njih zvoku. Ljubezen, hrepenenje, bridkost ... na tisoče jih je, brez števila, zmerom slajših in zmerom lepših; besede so, milo pojoče ... ali tako čudno daljne so, kakor da jih tam kje za goro prepeva z zamolklim glasom vse nekdo drug, neznan človek, ki je morda že zdavnaj umrl. Njemu, človeku za goro, so bile nekoč te besede živa bitja s telesnim obrazom in vročo krvjo; drugim so brezglasna,

brezoblična skrivnost, tudi tej mladi roki, ki jih piše trepetaje na zlato obrobljen papir. Brezoblična, brezglasna skrivnost, z rimami popisan zid, za katerim je življenje.

Ali nekoč pride ura – ne pobliskoma kakor razsvetljevanje iz nebes, temveč počasi, korak za korakom, noč do noči, motna, nema slutnja, ki se neslišno plazi v dušo in ni jasna, dokler ne stoji tik pred licem; in ta mladi človek ugleda mrtvi, pobeljeni zid pred seboj in svoje mrtve besede na njem. Užaljen in osramočen občuti, da je bil podoben otroku, ki se igra s pisanimi kamenčki, izposojenimi besedami in se trudi, da bi zgradil novo hišo ali morda celo tempelj. In ko ga obsenči to grenko spoznanje, tedaj –

Tedaj se po navadi otrese te mračne slutnje, tega mrzlega spoznanja in piše dalje na zid, še več in še bolj na gosto. Zdi se mu, da je bilo tisto spoznanje le malodušnost, le plaho nezaupanje vase, ki časih zaloti človeka ponevedoma, kakor préhľad in nahod, in prav tako ponevedoma izgine. Od trenutka, ko preboli ta préhľad, je ponosen na svoje rime in občutljiv zanje, kakor je za svojo čednost in brezmadežnost zadirčljivo občutljiv, kdor se nekje v globočini zaveda krivde. Z nemirnim očesom išče, kje bi iztaknil nevero in posmeh, ter zgrabi tujca na cesti za rokav: »Zaupaj vame, drugače joj tebi!« V spotiko je svojemu bližnjemu, v napoto romarju, ali vendar je vreden sočutja, ker najbolj je sebi v napoto in spotiko.

Zgodi pa se časih ob uri te mračne slutnje in tega mrzlega spoznanja nekaj mehkobno lepega, zelo ganljivega: človek prebere grmado verzov, ki jih je bil napisal, nasmehne se jim napol ljubeznivo, napol bridkostno, poveže jih z rdečim trakom ter shrani skrbljivo med šolske zvezke in ljubezenska pisma, da jih nekoč, ko bodo večeri dolgi in noči brez spanja, s tresočo roko izvleče iz miznice in se ob tem orumenelem papirju, ob tej nežni, okrogli pisavi z ra-

hlim vzdihom zamisli ... ne v rime, temveč v rosnega mladeniča, ki jih je pisal. Ko je bil tako postrgal z zida svoje ime, se nameri vesel in vdan po svojih pravih potih, kakor že so mu bila od začetka ukazana: v to ali ono pisarno, v takšno ali drugačno delavnico, na kateder, na prižnico, ali sploh samo v krčmo, vselej pa do spodobne, po vesti zaslužene mere spoštovanja in sreče. In le malokdaj, komaj še ob močnem vinu mu pride na misel, da bi prisluškoval rimam, ki jih ob milih večernih urah nosi na metuljih kriilih spomladanski veter.

Izmed vseh izbran, med vsemi zaznamovan pa je tisti, ki zasliši, kako tem lepim, daljnim, tujim besedam odgovarjajo in odpevajo iz globočine srca druge besede, čisto nove in čisto njegove, odpevajo še zamolklo, plaho, jecljajoč, pa zmerom bolj moško in zmerom bolj razločno, zmerom svetleje in glasneje, dokler v njih zvoku in svetlobi ne uto-nejajo za vselej vse druge luči in vsi drugi glasovi. Pa glej čudo prečudno: one daljne, tuje, nerazumljive besede so letele na beli papir kar same, druga se je prijazno vrstila k drugi in ponevedoma, na lepem je zaklenkala pesem, kakor da je bila že zdavnaj na papirju, v zraku in v ušesu; beseda nova, beseda lastna pa se brani papirja, noče na jezik, ne v pero. V srcu je; jasna je v njem, zrela, vpije, da bi ugledala jutranjo luč; ali prirastla je globoko v dnu, iztrgati jo je treba siloma, neusmiljeno, pa naj se razlije kri. Ker iztrgati jo je treba, ták mu je bil dán ukaz, ki se mu ne more upreti; dán mu je bil tisto uro, ko se je v njegovem mladem, prezgodaj razcvetem srcu prvokrat napol zavedno zganila nova beseda; v tistem hipu, ko je prvokrat, napol še v sanjah, vzkliknil iz globočin. Takrat je bila njegovemu življenju in nehanju izrečena sodba do konca dni, sodba trpljenja brez primere, enakega edinole sladkosti, ki je v njem, plamen v plamenu.

Spočetka so bile besede kakor mlado cvetje, ki poganja svoje tanke, nežne korenine v zrahljani prsti, še v spominu na roso in sonce: lahko jih je bilo razmajati, ne vzdihla ni bilo, skoraj ne kaplje krvi, ko je vesela roka utrgala cvet, ga pripela dekletu na bluzo. Toda globlje, zmerom globlje v grudo segajo korenine, že so razrile prst, razmaknile mogočne skale, zaplele se in zagozdile z živim omrežjem naravnost v sredino; kjer je sanjalo poprej ponižno cvetje, stoje široki, donebesni, temni bori – posekaj jih zdaj, izruj jih! En sam udarec sekire bo vzbudil v bolelost in grozo ves prostrani, mračni gozd, zaječalo bo globoko v zemlji sami. Srce se vije in stiska od bolečine, brani se, rajši bi molčalo; ali molčati ne sme, trpeč mora oznanjati svoje trpljenje, ker taka je sodba in zapoved.

Vsak hram v velikem domovanju človeškega srca ima skrite duri v drugi hram ... in ta v tretji ... in še nadalje, nadalje, brez konca, iz kapelice v kapelico, iz ječe v ječo, iz skrivnosti v skrivnost; vsake stopnice, še tako temne in strme, vodijo le do drugih stopnic, temnejših in strmejših, iz globočine v globočino, iz mraka v mrak. Mnogokdaj se zazdi človeku, da je že odprl duri v zadnji hram, da stoji že vrhu zadnjih stopnic in gleda v samo dno, ki še nikomur ni bilo očito; predrzna je ta misel in malodušna obenem, znamenje utrujenosti, senca tiste mrzle bele roke, ki ga nekoč usmiljeno poboža po licih ter ga odreši. Trenutki so, morda komaj zavedni, ko si malodušen zaželi te usmiljene roke. »Tukaj je konec, odpočijem si!« pravi – in glej, še so tam stopnice, še so tam duri, še v skrivnost ... vzdigni se, pojdi, ne odlašaj! »Tukaj je dno,« praviš, »zdaj bo vse razodeto!« – pa glej tam, glej stopnice, vstani, spusti se v globočino, v noč! Iz dna, prav iz dna bi se rad izpovedal, iz dna zaklical na glas vsem ljudem, da bi slišali na svoja ušesa in videli na svoje oči – ali poslednjega dna

ni, zadnje, za vselej odločilne, odrešilne besede ni, še nihče je ni slišal, ne izpregovoril; vse je zgolj blodnja in pot, je brezkončno romanje po tihih katakombah srca.

Življenje, ki ga živi to betežno telo zunaj pod glasnim soncem, je le medel odsvit, le motna prisposoda onega drugega življenja, ki je zaklenjeno v tebi in v meni. Motna prisposoda je, ki bolj zastira in pači pravo lice človeka, nego da bi ga po resnici razodela. Do mozga, se ti zdi, da poznaš svojega bližnjega, videl si ga na svatbi in na sedmini; pa izbruhne besedo ponevedoma, v strahu, v sili, v čeznarurni radosti – in pred teboj stoji vse nekdo drug, tujec, ki ga nisi še nikoli srečal, človek, ki je podoben tebi, vsem in nikomur. Le tistemu, ki je bil neustrašen, zadnje resnice željan posegel v lastne globočine, le tistemu se razgrnejo vse prisposode, se odpro katakombe v srcu brata.

Brez počitka blodi romar po teh skrivnostnih hramih, po teh mračnih stopnicah, ki tonejo v brezna. Nakopičene vidi dragocenosti, kakor jih nikoli ni slutil, še več vidi strahot, ki jim ni podobe ne imena; vesel je časih, da bi hvalo zapel do nebes, mnogokdaj žalosten, da bi se razjokal na kolenih. Ali ko se povrne z dolge poti ves poln spoznanja ter stopi med ljudi, da bi jim pripovedoval o vsem, kar je videl, se mu jezik ne gane, mu noče beseda iz ust. In kar nazadnje siloma, jecljaje in šepetaje iztisne iz grla, ker molčati ne more, je komaj znamenje, komaj spomin tistega, kar je gledal z lastnimi očmi.

Ni ga strah, romarja, ne strah očitne izpovedi – čemu bi ga bilo strah? On ve, da je ob tistem času, ko je blodil po hramih in stopnicah svojega srca, hodil obenem s prižgano lučjo po zaklenjenih svetiščih svojega bližnjega, vsakega in vseh; kamor je stopil, mu ni bilo treba trkati, že pogledu njegovemu željnemu, vročemu so se odpirale duri na stežaj; in kamor se je ozrl, je bil doma. On ve, da

so si v tistih tihih globočinah vsi ljudje bratje kakor nikjer drugje, niti v cerkvi ne. On ve, da bi se kakor od pepela zgrajene sesule stene med njimi, če bi se kdaj le za hip spogledali iz dna. Pred hišo je semenj; tam so barantači, mešetarji, cigani, tatovi; od vseh strani in na vse strani brižga pohlepnost, škropi zavist, pljuje sovraštvo; kadar pa je semenj pri kraju in se barantači, mešetarji, cigani in tatovi zaklenejo vsak v svojo bajto, v tisto pravo, ki je sto klafter pod semanjo zemljo, takrat – jih ni več; en sam človek je; in ta človek je visok v svojih mislih, plemenit, brez zlega in hinavščine v svojih čustvih, čist, nesebičen, brezmejno vdan v svoji vesoljni, vsako božjo stvar tesno objemajoči ljubezni. Vse to ve romar, zato ga ni strah, da bi se očitno izpovedal v imenu svojem in svojega bližnjega.

Ni ga strah, ali sram ga je. Človeka ni sram nagnusnih, spolzkih grehov, ki jih je bil nagrmadil na semnju; teh ga ni sram, kakor da bi mu le kar tako od suknje viseli in se jih lahko otrese že spotoma na cesti. Ali sram ga je čiste lepote, ki jo hrani zaklenjeno v sebi in ki je ostala neoskrunjena sredi pohujšanja v semanji krčmi, neoškropljena od mlak in luž, od kvant in kletev. Te lepote ga je sram. Rajši bi očitno razgalil svoje grešno telo, nego da bi bratu le za ozko špranjo odprl duri v hram, kjer gori čista luč, ki jo je bil v samotni uri sam prižgal. Skrbljivo čuva, da bi nikoli nihče ne zvedel za kapelico, v kateri hrani svoje najsvetejše boli, svoje najtišje radosti, brezmadežnost svoje mladosti, svoje najplemenitejše dejanje, morda edino v dolgem življenju ... Vsega najlepšega ga je sram, najbolj sram pa ga je ljubezni.

Tebe, romar, ne sme biti sram! Tebi, romar, je ukazano od nebes, da gledaš, kar drugim ni dano gledati, da poveš, kar drugim ni dano povedati. Nimaš pravice, da bi zaklepal duri, niti tistih ne, ki jih sam le s trepetajočo roko

odpreš. Če te vabi luč iz brezdanje globočine, se moraš spustiti vanjo brez obotavljanja in brez bojazni, da prineseš ljudem to luč. Mnogokdaj ti je beseda okorna in težka, skriva se, boji se kakor plah otrok tuje družbe; mnogokdaj okreneš glavo vstran, povesiš oči, ker tudi tebe, najbolj še tebe, na glas govorečega, je sram ljubezni. Ali vsaka beseda, iz sramu zatajena, bi te vekomaj žgala na srcu; in ti, o romar, poznaš to bolečino! ... Spomni se na svojo mater, nanjo, ki je v grobu! Povej, kaj bi ne šel po golih kolenih, odkopal grob z rokami, da bi ji rekel, česar ji nisi hotel reči, dokler te je slišala? Eno samo besedo morda, le eno, iz nečimrnega sramu, iz srčne skoposti zatajeno? Še na druge se spomni, na mnogoštevilne, ki te ne slišijo več in te nikoli ne bodo slišali, ki so željni čakali na tvojo besedo, pa jim je nisi dal! Ne molči, da ne boš tožil gluhim grobovom, klical iz dna, ko bo veter razpihal tvoje besede v gozd in polje! ...

Kako je nenadoma tako težka moja beseda, tako polna solz, kako se bolestno trga iz prestrašenega srca! ...

To noč sem videl velik grob, segal je od planin do morja. Mrtvec je ležal v njem, tako svetel in lep, da so nebeške zvezde zamaknjene strmele nanj. Na obrazu njega, ki je ležal v grobu, je bilo okamnelo brezmejno trpljenje, na ustnicah, teh ubogih, je trepetalo zadnje očitaje: »Naštej mi ure, sin, ko si z vdanostjo gledal name, s čisto ljubeznijo pomislil name! Reci besedo, ki si mi jo pravo in toplo dal z dna, dal mi z njo kapljo živega življenja! Pokaži mi solze, ki si jih potočil zaradi mene, pokaži mi kri, ki si jo preлил v mojem imenu! Tvoje roke so prazne; lezi k meni, še je prostora dovolj!« –

O Bog, saj so bile le sanje – saj je še čas, še čas! –

Oton Župančič

RITEM IN METRUM

Saj takrat pred leti to ni bil doktor Pavlica, s prijateljem Draganom sva sedela na Dunaju; pred nama številka *Zvona* s prevodom ne vem katere francoske pesmi, in moj prijatelj se je spotikal ob nerodnem ritmu, ki se je zdel meni upravičen. Beseda sem, beseda tja, in bila sva pri Prešernu, zakaj njegova knjiga je slovensko sveto pismo. – »O, Prešeren, oprosti, on ima vse polno nepravilnosti.« Jaz mu dopovedujem popolnost in prav posebno notranjo lepoto navidezno pomanjkljivih mest.

»To so pograški ali pa samovoljnosti!«

»Ne, dragi moj, to je suverenost živega ritma nad abstraktno metrično shemo, ki je znanstveniku pripomoček ali slabemu poetu-zadrégarju dobrodošel surogat in preteveza; to je pravo potoka, ki si grebe strugo po zakonih svoje strujnosti, brez ozira na pravila inženirja, ki regulira hudournike ...«

In zacitiral sem mu:

»Ko svojo moč najbolj vihar razklada,
okróg vrát stráža na pomoč zavpije,
in vstane šum, da mož za možem pada.

Okróg vrát stráža ... ali jih slišiš, te akcente? Kako označujejo vsebino, kako so njen izraz, rekel bi skoraj: vsebina sama ...«

»Oprosti, toda ne morem vama pomagati, Prešernu in tebi: njemu se je ta stih ponesrečil in tebe je prevzela sugestija njegovega imena, da si mašiš ušesa.«

»Bog se te usmili nebeški! Poslušaj vendar: ti zagodženi poudarki, kako se gnetó, pnó, tárejo – kakor možje tam okrog vrat; že v sami akustični dinamiki teh na gosto zbitih vokalov in konzonantov – vsa situacija, zmedeni hip, hrup nenadnega nočnega naskoka in brambe in klicev na pomoč ... ali res ne občutiš, kako je nabrekli notranji ritem prerušil vse metrične brani, prevrnil vsa pravila, razburkal mir gladko tekočih verzov, da je dosežen oni tesni, najtesnejši spoj, ono popolno sozvočje med vsebino in obliko, da ju ne moreš ločiti drugače kakor umetno, suho znanstveno ... Najsijajnejše zmagoslavje bujnega naravnega ritma nad umetno konstrukcijo metra v našem jeziku! Kateri laški futurist bi ti z vsemi svojimi rafiniranimi sredstvi izrazil točneje recimo pok granatnega izstrelka, kakor je izrazil klasik Prešeren to burno situacijo? In ta čudoviti verz je tebi –«

»Ponesrečen, robat, ne teče, ne poje ...«

»Ker ne sme peti! Hrešči, seveda, priznam; a mora hreščati, in če bi pel, bi bil šibak in neizrazit, brez ritma!«

»Oprosti, toda nimaš izvežbanega čuta za harmonično lepoto.«

Kaj hočeš na to! S prijateljem Draganom sva ostala vsak na svojem bregu. Danes imava besedo z doktorjem Pavlico in po vsej podobi se mi bo godilo z njim prav tako. V zvezku 2/3 letošnjega *Časa* piše v članku »Naša metrika v luči hebrejske«: »Kdo ne slutí, da je ritem v Prešernovih stihih: Mož ín oblákov vójsko jé obójno, ali: Čoln vstávi, kjér je góstih sénc temníca, ali: Pred kó greš v Oglej, čéz goró zeléno, ali: Črtomír, je tréba sé ločiti, ali: Beg jé moj up, gozd jé moj dóm in dalje v Jenkovih stihih: Zaslužim sí cekín – k zlatárju sé podám itd. itd. nedostaten?« – To vprašanje misli doktor Pavlica, da je retorično, ki izključuje vsak odgovor; jaz bom vendar odgovoril: jaz tega ne

slutim; čutim pa, da tisti, kdor seka in žaga Prešernove vrstice s poudarki, kot jih je naznačil dr. Pavlica, ali oponaša neokretnega šolarčka, ki drdra učitelju brezmiselno svojo lekcijo, ali je sam tisti šolarček. Naj bi nam bil kdo na gimnaziji čital: »Hrast, kí vihar na tla ga zimski trešne« – ves razred bi bil bruhtil v neukroten smeh nad takim drvarjenjem. V znanstveni reviji pa si nadeva tak šolarček-jecljaček učeno krinko in si ne pomišlja pisati o Prešernovem stihu: Gorjancev naših jezik poptujč'vavši: »To je voz težkega kamenja, ki skoraj ne more naprej.« In nadalje? »... ni ritem v navedenih Prešernovih in Jenkovih stihih niti naraven niti umeten, ampak *svojevoljen*«. Itd.

Ali se nisva o vsem tem razgovarjala že s prijateljem Draganom? Razgovorila se kajpak nisva; teoretik ti hodi s svojimi merami in vagami med gibkimi lepotami sveta in duha, in mu niso lepote, dokler mu jih ne potrdi njegova toga shema. Z metrom operira, ritma ne čuti; od zunaj polaga merilo na to, kar se da pojmiti samo odznotraj, z intuicijo sočutja in sožitja. Kako naj pojmi abstraktnož ritem, prvotni pogon in zagon, iz katerega je poteklo, v katerem se toči vse živo božje od sonca in planeta do srca in pesmi, ko pa stoji izven njega? In samo z intuicijo, v sočutju in sožitju z ritmom, moreš romati skozi stvari in tuje duše in značaje. Prešeren je romal v svojih epigramih skozi tuje duše in značaje. Prešeren in doktor Pavlica! Kako je rekel stari modri Li-Tai-Po, resnični Kitajec? »Kdo z mečem presekal bi curek vode?« Ti, ti, teoretik-doktrinar, ga sekaš, ti mahaš v padajoči slap in se čudiš, da ne vidiš rane. Počakaj zime, takrat pridi, ko slap zmrzne, mrtvemu šele mu prideš ti do živega! Trhla veja ima svoj suhi metrum, z njim lahko meri, kako se poganjajo nje zeleneče sestre v sonce in zrak, a ne pojmi. Zakaj rast je ritem. Trhla veja nima lastnega ritma, zaziblje se lahko samo v

ritmu odzunaj, v ritmu vetra. Kako se ga zelene veje vesele, kako se mu vdajajo, žive z njim, ga pojmiyo; suha veja pa se ga boji, zakaj malce preveč se uviti je nji – zlomiti se. Tako je doktrinar v strahu pred ritmom; Pavlica v nezavednem strahu, ker je rojen aritmik; Mahnič in Ušeničnik v zavednem, zakaj zdi se mi, da sta teh dveh duši vendarle ritmičnega rodu.

Takrat na Dunaju sem mislil, da je prijatelj Dragan čudežna izjema; življenje me je preverilo, da ima vse polno sorodnikov. Res, po reakciji na ritem kakor da se dele duše v dve raznorodni pasmi; ritem in metrum – izraz dvojnega svetovnega naziranja, izvirajočega iz dvojnega duševnega ustroja. In razgovor s prijateljem Draganom in doktorjem Pavlico kakor da ni zgolj bistroumljenje o estetičnih vrednotah, temveč spor za svetovni nazor. Ritem in metrum: živo kipenje in prerajanje – okorela dogma; tok stvari in duš – svareče dvignjen prst; ali: plavanje nad prepadi – gledanje z varnega brega; idealizem – utilitarizem (torej materializem); iskanje resnice skozi blodnje in zmote, borba duha za Boga na žive in mrtve – štiri poslednje reči lepo na pladnju. Ritmik-tvorec si takih udobnosti ne more dovoliti.

Toliko ne glede na to, da nam našega metra in ritma navsezadnje menda ne bo določala hebrejščina, marveč preje slovenščina in slovenska pesem, narodna in umetna, nje zakonita naslednica – vsaj Prešernova, vsaj Prešernova, doktore!

Ivan Prijatelj *DOMOVINA, GLEJ, UMETNIK*

»Kadar zvem in vidim, da je umrl človek, na čigar strani sem se boril in s katerim sem živel skupno življenje, začutim najprej silen sunek v svoje lastno meso, preden se zavem, da ga ni več med živimi. Prav tako mi je, kakor da bi nenadoma malce občutil svoje lastno umiranje. Šele čez nekaj časa se me loti žalost po izgubljenem ...«

Ravno sem čital te Barbussove besede v romanu *Le feu*, ko mi je list naznanil Cankarjevo smrt.

»... na čigar strani sem se boril ...« Dokler je bil v posesti svojih krasnih sil in kadar sva trčila osebno skupaj, vselej je imel vsak prisotnik in sem imel sam vtisk, da se boriva drug z drugim. Pred štirimi leti sem ga poiskal na Rožniku tihega poletnega popoldneva. Sedela sva pod kostanji. Mirno sonce je v poševnih pramenih posezalo z dolgimi, tenkimi prsti skozi vejevje mimo najinih glav in tipalo po tleh. Prvič v življenju se je pletel med nama pohleven, pridušen, necankarski pogovor. In ta pogovor mi je razodel, da sva se borila vedno za iste cilje. In takrat se je zgodilo, da mi je priznal to tudi Cankar; a samo dejstvo, da Cankar kaj priznava, mi je obenem odkrilo, da gre z njegovimi krasnimi silami h koncu.

Sedaj ga ni več in prvi občutek, ki ga imam, je poražajoče čustvo strašne osamljenosti. Žalost po njem ter pomilovanje njegove usode kakor tudi sirotice – slovenske duševnosti – je ta hip še daleč, ker je še daleč njegova biografija, ocena pomena njegovega dela za nas in ugotovitev vsega tega, kar smo izgubili z njim. Sploh je danes še daleč mirna, objektivna sodba o njem. To, kar hočem tu

povedati o njem jaz, ne temelji še tolikanj na kakem študiju njegovih knjig kolikor na spominski impresiji njegove osebnosti in njegovega dela. In še to more biti samo površno. O Cankarju se bodo pisale knjige. Sedaj pa, v tej bližnji distanci, v tem bolestem občutku izgube more človek v nekaterih bornih besedah zgrabiti kvečjemu najvišji, najvidnejši višek, ki kipi visoko nad njim kot človekom, pisateljem, socialnim delavcem, višek, ki se dviga kot individualna, izključno njegova nota nad kopico ljudi, vbadajočih se na tleh tega, kar imenujemo slovensko duševnost.

In ta višek, ki se vanj steka ves Cankarjev problem, se imenuje žeja, lakota, hrepenenje, sla po lepoti. A ta Cankarjev problem postaja slovenski narodni problem, ako pomislimo, da tu ne gre samo za osebno težnjo enega človeka, ampak za težavo, stokrat ovirano in tisočkrat nerazumljeno skupno stremljenje majhnega plemena po nečem, kar ni nič večje in višje, kakor je – umetnost.

I.

Cankar je bil problem, kakor je živel med nami, in je problem, kakor je sedaj nastopil življenje med narodom. Ključ v ta problem sem obesil gori; poizkusimo, da li nam odklene njegovo skrivnost!

A najprej je treba ugotoviti Cankarjevo duševno genealogijo, omeniti vsaj nekaj njegovih duševnih sorodnikov.

Kot študentek ljubljanske gimnazije sem se prvič sešel z njim spomladi l. 1898. Zgodilo se je to pri pokojnem Aleksandrovu v oni komisni sobici stare cukrarne, nad katero se boči avreola sanj naše moderne. Vedel je od Aleksandrova, da sem bil maloprej ušel iz Alojzijevišča,

kjer sem porabljal proste ure v to, da sem čital ruske pisatelje. Takoj je zagovoril z menoj o Gogolju, o njegovih smejočih se kraguljčkih in žvižgajočem biču, potem o Dostojevskem, o njegovih drobnih krtovih očeh in njegovem podzemeljskem kraljestvu kompliciranih hodnikov in čudovitih stavb. – Kolikokrat sem moral pozneje misliti na to, kako je Cankar njun brat: da je brat onega Gogolja, ki zbija nesmrtnne šale iz Ivana Ivanoviča in Ivana Nikiforoviča, ju z biči in kraguljčki ravna na ples pred slavnim občinstvom, dokler na peščeni areni ne obležita dve mršavi, nekazni sključeni figuri, in on, impresario, ne zažene od sebe biča in kraguljčkov, ne stisne zob in s pridušenim vzklikom: »Pusto je na tem svetu, gospoda!« ne odide s pozornice. Kolikokrat sem moral misliti na to, da je brat onega Gogolja, ki je smešil Rusijo »mrtvih duš«, nepremično, neizmerno razgrnjeno, inertno ležečo maso, a je nazadnje z začaranimi, občudujočimi očmi komaj utegnil s poti stopiti vizionarni drveči kibitki – Rusiji; še je skočil k njenim kolesom, da jim naravna smer, a končno je obležal sam na tleh kot sključena, zmečkana kepa ... Kolikokrat sem moral misliti, da je brat Dostojevskega: da ju veže v krvno sorodstvo ono »brezkončno romanje po tihih katakombah srca« (»Podobe iz sanj«), da ju oba goni ona demonična sila, ki gre za lepoto v vse sfere življenja, v idealne višine in blatne nižine, kjer triumfira preobilna volja zdravih mogotcev in kleca nemoč sanjačev ter telesnih pokvek, da ju oba navdaja ono hrepenenje po lepoti, ki moli ideal Madone in drhti pred strašnim čarom sodomskim, ona želja po lepoti, ki se zaveda, da je nekaj groznega in sladkega v naslednji neizprosni usodi umetnika: biti rojen za služabnika lepote, ki ne more služiti nobenim drugim ciljem, in naj bi bili še tako dobri, blagi in koristni, biti rojen za oblikovatelja in občudovatelja prizorne tekme

harmonij in disonanc, ki mora trpeti, da se v njegovem realnem in duševnem življenju »bregovi strinjajo in vsa protislovja skupaj žive«, kakor se glase besede istega Dostojevskega.

Po tej kratki orientaciji v duševnem pokolenju si izkušajmo predočiti vsaj nekaj pojavov kompliciranega Cankarjevega problema.

Ob koncu prejšnjega in v začetku tega stoletja smo s Cankarjem dijačili na Dunaju, posedali ob časopisih, šahu in beli kavi v kavarni »Wien« pred univerzo, fantovali in debatirali v njegovem kabinetu v Ottakringu. Debata med Cankarjem in človekom, kakršen sem jaz, je bila na videz kreg, v resnici nesporazumljenje, z njegove strani pa nič drugega ko sijajen umotvor, iskreč brizg lepega videza. Človek kakor jaz debatira z razlogi, analizira z razumom, razkraja, slači predmete in polaga kost h kosti, da bi postala matematično evidentna resnica, to je: medsebojno razmerje do abstraktnih likov reduciranih objektov. Cankar je debatiral s prisposodobami, sintetiziral s čustvom, z ljubeznijo in sovraštvom, dvigal in metal iz vseh predalov slečene kosti, jih oblačil, oblikoval, galvaniziral s svojimi paradoksi, da so se kretali in gibali – v pojavni lepoti. »Epatiez le bourgeois! – Dajte, filistru pod nos!« je bilo geslo Baudelairjevo in Cankarjevo. Sploh je sovražil vse predale in dognanosti, tudi vse filozofe in gole ter evidentne resnice. Kot pravega umetnika ga je bolj mikala umeetniško plodovitejša skepsa nego sistemna misel. »Kakor koli, kamor koli!« je bilo drugo značilno geslo njegovo. Neredko si ga videl se vzpenjati v vlogi sofista, ker je bolj vabilo njegovo tvorno obraznost, da šibkejši stvari pribori pojavno lepoto, nego da bi prosto trdil in za vsemi ponavljal močni stvari njeno očitno golo resnico – »Wald- und Wiesenwahrheit«, ta zaničljivi nemški priimek ji je rad

dajal. Ko je nekoč kritiziral neki lemenatarski almanah, v katerem so mladi gospodje igraje reševali najtežje uganke življenja, je rekel: Gospodje, ko bi bilo vse to tako dognano, bi bilo dolgčas na svetu. Zato Cankar ni bil kritik. Ako je intuitivno zadel v črno, je držalo; ako je mahnil mimo, se ni dalo nič več popraviti, ker je bilo tudi tako – lepo povedano. Kar sem pisal l. 1907. v *Naših zapiskih* o Wildu – v čigar duševno sorodstvo tudi spada Cankar – sem pisal obenem o avtorju *Erotike*: »Oživil je Wilde plodovito skepso grških sofistov, ne onih vulgarnih, špekulantnih advokatov, ampak globokih, razočaranih in zato mirnih ter modrih filozofov, nasprotnikov vsakega dogmatizma in edinozveličavnega patosa, zavedajočih se, da za vsako trditvijo molči tiha, nevsiljiva in zato tem bolj simpatična negacija. Postal je zagovornik negacije. To se pravi, trdil je to, kar svet zanikuje, in zanikoval to, kar svet trdi. To je bila znamenita njegova paradoksalnost. Ta mladi lepi demon je posvetil v mehanizem življenja in dal svetu slutiti o onem nepreračunljivem snovanju svetovnih sil, ki delajo življenje misteriozno bolj, kakor si misli samouverjeni pozitivist, in drugače, kakor se boji pošteni kristjan. Odkril je skrivnost, ki pravzaprav edina zasluži, da se z njo bavi vedeževalka umetnost. Njegov demonični skepticizem je prinesel v poezijo mračenje globin ter bliskanje in iskrenje podnebesnih, neobjektnih višin. Z eno besedo: Wilde je podiral temelje in razglašal svobodno pravico, da jih smejo zidati močne individualnosti po vsej zemlji. In posledaj se bo šele spolnilo, da se bo molil po vsej zemlji in na vseh krajih on, ki je stoobrazen in eden.«

Nekoč sem prišel k Cankarju, ko je zaključeval zbirko *Ob zori*. Rekel mi je: »Kajne, v šoli smo se učili, da ljubi slovenščina kratke stavke? A jaz ti povem, da piše kratke stavke, kdor dolgih ne zna. Poslušaj!« In nato mi je čital